

Καταγραφές

Συνταγωγή Ετζ Χαρτμ
Ταχυδρομική Θυρίδα 251
73001 Χανιά, Κρήτη
Τηλ. (0821) 86286
Τηλ. & Fax (0821) 70397
E-mail: dori@grecian.net
Ιστοσελίδα:
www.etz-hayyim-hania.org

Πριν ένα χρόνο

του Νίκου Χαννάν-Σταυρουλάκη

(→ σελίδα 4)

Πέρασε σχεδόν ένας χρόνος από τα εγκαίνια του Ετζ Χαρτμ στις 10 Οκτωβρίου 1999. Το "γεγονός" προέβλεπε περίπου 300 άτομα, κυρίως από Αθήνα, αλλά και πολλούς από το εξωτερικό, που ήρθαν να ζήσουν μαζί μας αυτή τη σημαντική για μας στιγμή. Μια βεβηλωμένη συναγωγή, που είχε αφιερώσει σε άλλα καταστάσει για 50 χρόνια, θύμα καταπατητών και συνεπώς βοήθειας, χωρίς όπου μαζεύονταν τα σκουπίδια της γειτονιάς, κότες και πρόχειρο καταφύγιο για σκύλους, Εύθυμη τυχόν ένα "εβραϊκό πρόβλημα" είχε μόνο ένα Εβραίο "επίσημος". Εύθυμη απαντώντας στην ερώτηση εάν υπήρχε τυχόν ένα "εβραϊκό πρόβλημα" διευθύντης του Εβραϊκού Μοναστηρίου Αθηνών και μπορούσα να επισκεφθώ τα Χανιά λιγότερο από μια φορά το μήνα: "Εβραϊκό πρόβλημα? Έχουμε μόνο ένα Εβραίο και έρχεται μόνο μια φορά το μήνα!". Εγώ είχα προβλέψει βέβαια κάποια προβλήματα πέρα από αυτά που είχα αναμεταποστεί από την πίεση της ανώτατης ζωντανής αποδείξει τησων, της οικοδομής και από την αίσθηση της δικής μου απογοήτευσης που φυσιολογικά - πασιενό - με συνοδούσε κατά την πορεία μου. Η συναγωγή ήταν η τελευταία ζωντανή αποδείξει της παρουσίας των Εβραίων στην Κρήτη για 2400 χρόνια. Ήταν το μοναδικό μνημείο που μένει να μας υπενθυμίζει τον δαίμο θάνατο της Κανονικής μας το 1945. Τι θα γινόταν όταν θα έβλεπε η αυλή στην ημέρα των εγκαίνιων? Εν ολίγοις, τι θα γινόταν με το κτίριο αυτό?

Λίγο μετά, ήμουν στη Θεσσαλονίκη και, κατά τη διάρκεια μιας προ-

γραμματισμένης επίσκεψης και ο Ραββίνος Νταριάν, που είχε έρθει στην εγκαίνια, με ρώτησε πως έβλεπα το μέλλον της συναγωγής; θα γινόταν ένα μυσταίο? ένα πολιτιστικό κέντρο? Απαντήσα αμέσως, επειδή είχα ήδη θέσει το ερώτημα στον εαυτό μου σχετικά με το τι θα έπρεπε να ήταν η συναγωγή: ένας χώρος προσευχής και συμπόσιου. Είχα αποφασίσει μετά ότι θα χρησιμοποιούσα το κτίριο σε χώρος συγκέντρωσης, παρά να διαμορφώσω μια στρατηγική ή ένα σχέδιο για το μέλλον. Τελικά μια μέρα ο ραββίνος Νταριάν μου έδωσε ένα συντόμημα και μια απλή λύση για τις ανησυχίες μου: "Θα προσευνέσαι εσύ στη συναγωγή". Τα λόγια του Νταριάν ήταν η αιτία που από τότε κάθε μέρα, εκτός όταν λείπω από την Κρήτη, γίνοντα ακολουθώ τον Σαζιτ, Μιχαήλ και Αρβίτ ενόπιον του Κωδ. Κατωπαλά Σαματά και το επίσημο Κιντούς, και Χαβαλά για το τέλος του Σαματά, σηματοδοτούν το ρυθμό της αναενομένης ζωής της Ετζ Χαρτμ.

Έχουν περάσει εβδομάδες και μίνες και σιγά σιγά αρχίσαμε να συνειδητοποιούμε τη σωστή παρουσία του Κωδ. στα Χανιά που δυνάται και χωρίς μεγάλες εκδηλώσεις. Η Ετζ Χαρτμ άρχισε να προσοδεύει το ρόλο της όχι μόνο ως χώρος προσευχής σε μια πόλη που έχει "επισήμως" μόνο ένα Εβραίο. Οι υπόλοιποι Εβραίοι, τσως λιγότερο "επίσημοι" και με λιγότερο ενδιαφέρον για την προσευχή, φαινόταν να έχουν αρχίσει να καταλαμβάνουν το κατ' εξοχήν ρόλο της συναγωγής όχι μόνο ως Μπρεθ α-Μιντάς, αλλά και ως Μπρεθ α-Κένσετ, χώρος συγκέντρωσης, συνάντησης.

Η λίστα των Ιουδαίων ικανών στην κρητική πόλη των Χανίων (Canea), του Benjamin Arbel (→ σελίδα 2)

1536

Η ιστορία των κρητικών Ιουδαίων κατά τη διάρκεια της μακράς περιόδου της Ενετοκρατίας (1204-1669) έχει γίνει αντικείμενο πολλών επιστημονικών εργασιών. Η ενετική Κρήτη (Candia) ήταν ένα από τα προνομιούχα κέντρα της εβραϊκής ζωής που άφησε μια σημαντική ποσότητα εβραϊκών και μη πηγών. Η ελπιζής διάσωση των αρχείων της ενετικής διοίκησης από την Candia μετά από το χαμό του νησιού από τους Οθωμανούς το 1669 επέτρεψε τη διατήρηση των στοιχείων γενικότερα για την Κρήτη και ειδικότερα για τις εβραϊκές κοινότητες. Λίγο, όμως, από αυτό το υλικό έχει μελετηθεί μέχρι τώρα. Παρόλο που δεν ήταν ο κύριος πυρήνας της ενετικής αποικιακής διοίκησης στην Κρήτη, η πόλη Canea (τώρα Χανιά), κτίστηκε από τη Βενετία το 1252 ως κέντρο της δικής περιφέρειας του νησιού. Ήταν ένα σχετικά σημαντικό λιμάνι: είχε δικό

Ο Γάμος

Ένα ξεχωριστό γεγονός θα λάβει χώρα στα μέσα Οκτωβρίου, όταν ο David Bergman και η Sara Hossain από το Λονδίνο θα παντρευτούν στην Ετζ Χαρτμ. Είναι ο πρώτος γάμος που γίνεται στη συναγωγή από το 1942 και περιμένουμε ένα μεγάλο αριθμό επισκεπτών από τη Νέα Υόρκη, το Λονδίνο, τη Dakhia, κλπ. Ο Ραββίνος Guy Hall από το Λονδίνο θα τελέσει το γάμο. Εάν θα το καταφέρουμε, θα έχουμε το παλαιότερο "heima party" στο μικρό. Έτσι, γοργές διεξάγονται την παραμονή του γάμου όταν η νύφη λούζεται στο μικρό με τη συνοδεία πολλών τραγουδιών. Απαράτητο στοιχείο σ' αυτές 'tis γυναικείες γοργές' ήταν τα "πονηρά" παλαιόσσια τραγούδια και τα ανώλογα αστεία που είχαν σα στόχο να ελαφρύνουν την ατμόσφαιρα γύρω από τη φυσιολογικά νευρική νύφη. Η κορυφαία στιγμή είναι όταν η νύφερα της νύφης και η πεθερά της, συνοδούμενες από αδελφές, ξαδελφές και φίλες προσφέρουν ένα ειδικό δίσκο με πατάκια γεμάτα γέλινα και ένα κέρι αναμμένο στο κέντρο. Η καθεμία αλείπει προσεκτικά με γέλινα το μέτωπο, τα χέρια ή τα πόδια της νύφης για καλή τύχη. Η γομηλία δεξιά τους ή ζωντανή κρητική μουσική θα γίνει σε μια κοντινή ταβέρνα.

Τα Χανιά είναι μια τέλεια κορνίζα για γάμους και για Μπαρ Μπρίξ. Εάν ενδιαφέρεται κανείς για την οργάνωση κάποιου τελετή, παρακαλούμε να επικοινωνήσετε με τη συναγωγή.

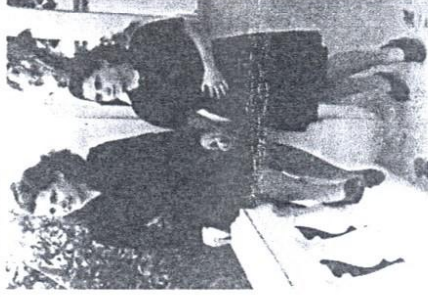
Γιόμ Κιπούρ

Πέρασ' αυτή την εποχή στη συναγωγή δεν υπήρχε ακόμη επίλυση. Ήμασταν μόνο εγώ, Peter και Doris Naylor. Joseph και Deirdre Honick. Ο Benjamin Naylor απειροθήκη στη συναγωγή για τρεις ολόκληρους μήνες και βέβαια ήταν παρών σ' αυτή τη σημαντική στιγμή για μας, που μέσα στις τάλε-τότ, καθυμνασταν όλοι μαζί στο πάτωμα (είχαμε μόνο δύο καρέζες). Μόνο ένα μέρος της μεγάλης τελετής έγινε με δυνατή φωνή και αυτό συνέβη όταν ο Joe Honick άρχισε ξαφνικά να αγνορά-γούρησει τον ήμνο του Κολ Νινρέ στο σκοτάδι που απλωνόταν. Όταν τελειώσε, καθίσαμε όλοι σιωπηλά αποροφώ-ντας τη δύναμη του ήμνου, το μυστήριο της Ημέρας και αυτό ήταν το πνεύμα με το οποίο περάσαμε το Γιόμ Κιπούρ, την επομένη, ο καθένας βουτηγμένος στην ανάγνωση των προσευχών του. Είναι δύσκολο μάλλον να προβλέπει κανείς τι θα γίνει φέτος, αλλά οι Naylor και οι Honicks θα γιορτίσουν στα Χανιά να γιορτίσουν πάρα όλοι μαζί μας.

γγραφή της εν δυνάμει δυνάμει κρούσης (συμπεριλαμβανομένων των στρατιω-τών και των ατόμων με βενετιάνα ονόματα) αυτού διοικητικού και στρα-τιωτικού κέντρου. Πάντως, σχετικά με την πόλη και το νομό, η απογραφή ήταν η βάση για τη στρατολόγηση των αν-

Φυσιονωνμίες

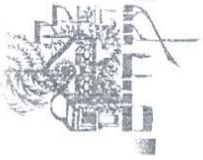
(→ σελίδα 3)

Σάρα και Ιουδίτα Κούνιο

Πολλοί από σας που μας επισκε-φθήκατε, γνωρίζετε ότι τοποθετήσαμε στη νότια αυλή - στο Κήπο του Laurer - κάποιες μπροστινές πλακέ-τες, καθώς και μια αναμνηστική πλάκα στη μνήμη των θυμάτων του Ολοκαυ-τώματος στα Χανιά. Σ' αυτές τις πλά-κες είναι γραμμένα όλα τα παρόνυμα και τα μικρά ονόματα των 276 Εβραί-ων που συνελήφθηκαν το Μάιο του '44' και χάσανε τη ζωή τους στο ναυά-γιο του Ιαννάς στις αρχές Ιουνίου εκείνης της χρονιάς. Όλοι οι Εβραίοι, εκτός από μια νεαρή γυναίκα, Βικτόρια Φέρμιον, η κόρη του δασκάλου εβραϊ-κών Μουσή Φέρμιον, σκοτώθηκαν. Γνωρίζα τη Βικτόρια πολύ καλά. Κά-πως σαν τη συναγωγή και τη ξεριζωμέ-νη εβραϊκή συνειστική, έφερε πάνω της τα σημάδια της εμπειρίας της. Η μονα-

που εδώ μελετάται είναι ένα μέρος μιας αναφοράς (relazione) που παρου-σιάστηκε από τον Marcantonio Bemardo, τον ενετικό διοικητή των Χανίων, στο Collegio, το διοικητικό συμβούλιο της Γερουσίας της Βενετί-ας, στις 21 Δεκεμβρίου 1536. Ο Γ. Π. Ιωαννίδης το δημοσίευσε το 1973 με μια μικρή εισαγωγή, αλλά χωρίς κά-ποια ανάλυση ή σχόλιο. Εκτός από τη που εφωτισμένη περιγραφή των διοική-των που εφαρμόστηκαν από τον διοικητή κατά τη διάρκεια της διετούς του θη-τείας, η αναφορά συμπεριλαμβάνει μια απογραφή του πληθυσμού στα Χανιά το 1536. Η απογραφή αναφέρεται μόνο στους άνδρες μεταξύ 18 και 48 χρονών ηλικίας (20 κάτοικοι των Χανίων) ή μεταξύ 18 και 50 χρονών (στην πόλη των Χανίων και το νομό της). Η ανα-φορά είχε μάλλον διπλό σκοπό. Σχετι-κά με το κάτοικο, σκόπευε στην κατα-

Η λίστα των Ιουδαίων ικανών στην κρητική πόλη των Χανίων (Canea), 1536 (→ σελίδα 3)

δρίαν όχι μόνο για το στρατό, αλλά και για τις γαλέρες, για τη σκατιά στα τεύχη και για τις εγγραφείες στα οχυρόματτα.

Οι δύο ομάδες ανταναλούν μια κοινωνική τεμαχία που χώρισε εκείνους που αναμενόταν να πολεμήσουν ή να διοικήσουν μόνο, από εκείνους που έπρεπε να υποτάσσονται και σε εργατικές εργασίες. Ο ενετικό όρος γι' αυτές ήταν *huomini da fatti* ή *da fattioni* ("άτομα για εργασίες", σ.π.μ.), δηλαδή οι άδρες ικανοί. Το 1536 η Βενετία ήταν στα πρόθυρα ενός πολέμου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Παρόλο που η απογραφή ήταν, κατά κανόνα, μέρος της ενετικής διοικητικής ρουτίνας, αυτή η συγκεκριμένη αναγραφή ίσως σχετίζεται με την επεξεργασία πολέμικη κρίση.

Οι άνδρες ικανοί έχουν αναγραφεί σε ομάδες από 8 έως 40 (αλλά κυρίως γύρω από 30-350 άτομα, που ενδεχομένως αντιστοιχούν σε κάποιο διοικητικό ή στρατιωτικό χωρίο). Καταγραφονται σε γεωγραφική σειρά, αρχίζοντας από την *caste*, και προχωρώντας στις δύο περιοχές της πόλης, η εβραϊκή συνοικία (*Zudecha*) και τα χωριά στην περιοχή των Χανίων. Εμείς θα συγκεντρωθούμε στο μέρος που αφορά τη *Zudecha*.

Τα 83 ονόματα Εβραίων στη λίστα, όπως τα υπάρχουν ονόματα, είναι μόνο των ανδρών μεταξύ 18 και 50 χρονών που θεωρούνταν ικανοί για υπηρεσία, και όχι "όλων των *Khamiote* (*Χαμιωτών*) κατοίκων της *Zudecha*," όπως λέει ο Ankori. Αξιοσημείωτο είναι ότι συμπεριλαμβάνονται οι Εβραίοι που ανατάσσον. Παρόλο που ειδικά της κατάστασης, το διαχωρισμός τους και τις ειδικές φορολογικές τους υποχρεώσεις, οι Εβραίοι θεωρούνταν φανέται κατάλληλοι και για άλλες υπηρεσίες, συμπεριλαμβανομένων και των βαριών στρατιωτικών υποχρεώσεων. Πράγματι, αποδεικνύεται ότι οι ικανοί Κρητικοί Εβραίοι στρατολογήθηκαν σε πολλές περιπτώσεις για δουλειές, όπως τη νυκτερινή σκατιά στα τεύχη κατά την εβραϊκή συνοικία το 1392 και για τη σκατιά το σκάφημο των χαρακωμάτων εν αναμονή μιας τοπικής ευβολής το 1538. Η αποφορβήβας, αυτής της υπηρεσίας συνεβάρταν την πληρωμή ενός αντίστοιχου χρηματικού ποσού.

Εδώ είναι το μέρος της αναφοράς (*relazione*) του Bernardo με τα ονόματα των 83 ικανών Εβραίων των Χανίων, που καταγράφονται κάτω από το τίτλο *Zudecha* και καταγραφμένοι σε τρεις ομάδες των 40, 22 και 21 άτομα. Έχει συνταχθεί στη βάση του πρωτότυπου χειρόγραφου αρχείου. Όταν η ερμηνεία μου δεν συμφωνεί με εκείνη της έκδοσης του Παλιμπίου, δίνεται αυτή η τελευταία σε παρένθεση με την ένδειξη "Π". Έχει διατηρηθεί η πρωτότυπη ορθογραφία, εκτός από μερικές περιπτώσεις, όπου χρησιμοποιήθηκαν κεφαλαία γράμματα όπως συνηθίζεται τώρα. Έχω προσθέσει αριθμούς σε παρένθεση για να διευκλινώ την αναφορά σε ονόματα. Το ερωτηματικό

σε παρένθεση σημαίνει ότι η ερμηνεία δεν είναι χωρίς αμφιβολίες.

1536 Die XV novembris Presentata per virem nobilem ser Marcum Antonium Bernardum, reversum retorem Cane... Discription della città della Cania et tutto el suo destretto, videlicet deli homeni da anni 18 a 50...

Zudecha
1. Frai Balaza
2. Slamachi de Lasaro
3. Savaiuli de Zadia
4. Samaria de Vrachia
5. Maratha Coroneo
6. Mosse Geniatti (Π: Gemati)
7. Salomo de Laecho (Π: Delachos)
8. Lia de Zadia
9. Lassaro de Crusso
10. Liza de Solomo
11. Meiri Mavrogonato
12. Salomo de Jacob
13. Ligia Milopotamiti
14. Davi Mavrogonato
15. Lazaro Astru
16. Ligia Mavrogonato
17. Manoe de Sabathia
18. Mosse Billi
19. Iaco suo fio
20. Iamoli Verzo
21. Ligia Caiara (?)
22. Crusso Corchidi
23. Michae Dilla
24. Mossani Barbeta
25. Jamoli Gliti
26. Samaria Corchidi
27. Liacho de Michae
28. Salomo Zaathia
29. Davi Xato Zazardotto
30. Aferrida Zeroycho (Π: Ziroycho)
31. Auracha Susin
32. Salachia Mande (Maude ?)
33. Legia Astru
34. Gesti Coe Zazardotto
35. Acaro Geniati (Π: Gemati)
36. Jona de Michae
37. Legia (Π: Lega) Astru
38. Mosse dal Medego
39. Lasaro (Π: Zeste) de Michae
40. Meire de Michae
41. Liza (Π: Lixa) de Katho
42. Salomo suo fra[dello]
43. Missauli Franchio
44. Aba dal Medego
45. Casani Salomo
46. Meire Astru
47. Rafael Franchio
48. Iosef de Lia
49. Elia Balaza
50. Mosse Mande
51. Burdachai (Π: Bardachai)
52. Ciroycho
53. Mossani (?) Geniati (Π: Gemati)
54. Samaria (Π: Samaria) suo fio
55. Lazaro Astru
56. Lazar Sacerdotto
57. Mizo Balliaza
58. Ialacaza de Lazaro
59. Ligia da Modon
60. Mathathia Lago
61. Jacob Sacerdotto
62. Mosse Sacerdotto
-No. 22 -
63. Lazaro Sacerdotto
64. Michael Zazardotto
65. Limelle suo fio

166. Isolomio Sacerdotto
167. Lazaro de Michae
168. Burdachai Mande
169. Lia de Nachu
170. Michael de Nachu
171. Auraaan (?) Rebuli
172. Gesti Faori
173. Lia Papa
174. Diaco Milopotamiti
175. Crusso suo fio
176. Liachi suo fio
177. Salomo Balliaza
179. Sallan (?) Astin
180. Zacharia Sacerdotto
181. Elia Cassan
182. Cana Milopotamiti
183. Jesti Barbeta
-No. 21 -

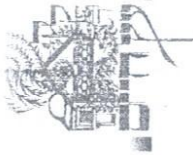
Η λίστα θέτει διάφορα ερωτήματα. Φαίνεται να ήταν ένα αντίγραφο 'γερμένο από ένα παράλληλο που δεν ήξερε καλά εβραϊκά και εβραϊκά ονόματα. Γι' αυτό το λόγο, πολλά εβραϊκά ονόματα, όπως Nachu, Micahae, Davi, Manoe και Astru φαίνονται να έχουν κοπεί, επειδή μάλλον ο αντιγραφείς παρέλειψε λάθος σύντμησης. Άλλα ονόματα, όπως Vrachia ή Auracha, Auraaan, Burdachai, Laecho, Liacho ή Liachi, φαίνονται να έχουν καταγραφεί βάσει μιας προφορικής αναφοράς από κάποιον μη εξοικειωμένο με ονόματα όπως Anraham, Mordachai ή Eliyahu. Αναλόγως, έχει παραλειφθεί και το πρώτο γράμμα (μερικές φορές εκτός από το τελευταίο γράμμα) διαφόρων ονομάτων, όπως στην περίπτωση του Frai (=Ephraim), Lia, Liza, Lisa, Ligia ή Legia (=Eliya, Eliyahu ή πιθανώς ο Elish'a), ή Limelle (=Elimelech). Ο Ankori ισχυρίζεται ότι αυτή ήταν μια συνηθισμένη διαδικασία στις ενετικές μεταγραφές των εβραϊκών ονομάτων. Παρόλα αυτά μπορεί να ισχυρισθεί κανείς, τουλάχιστον σε μερικές περιπτώσεις, ότι πρόκειται για μορφές διαλέκτων που χρησιμοποιούν οι Εβραίοι στην Κρήτη (και πιθανώς και αλλού), που έχουν καταγραφεί φωνητικά από τους γραμματείς. Αυτή η υπόθεση μπορεί να επιβεβαιωθεί από τη λατινική μορφή *Ligiacus*, που φαίνεται στις κρητικές γαλέρες το 14ου αιώνα, όπως τις εβραϊκές διαθήκες από την Κρήτη που έχουν συνταχθεί στα ελληνικά, όπου συναντάει κανείς ονόματα όπως Λιάρος και Αβραχάς και η ύπαρξη στην Κρήτη του ονόματος Δαβής, μια ελληνική μορφή του David, και στη γενική, τη δοτική και την κλητική κλίση έχει μεταφραστεί σε Δαβή. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι το διακεκομμένο "Davi" εμφανίζεται κάλα σε μια λίστα Εβραίων που έχει συνταχθεί στη Βαρκελώνη το 1392. Διάφορα ονόματα εμφανίζονται στη λίστα. Ένας σημαντικός αριθμός ονομάτων είναι απλά παρόνυμα, όπως de Lazaro, de Zadia, de Vrachia, de Sabathia, de Michae, de Nachu, de Solomo ή Salomo. Άλλα ονόματα δηλώνουν επαγγέλματα, όπως Zeroycho, Ziroycho ή Ciroycho ("surgeon") και Dal Medego ("γιατρός"). Ένας άλλος τοπος βασίζεται σε ονόματα που έχουν σχέση με τοπωνύμους και προέρχονται από κρητικές τοποθεσίες όπως Milopo-

tamiti και ξένες τοποθεσίες ή χώρες όπως da Modon ή Spagnuol. Ένας άλλος τύπος συμπεριλαμβάνει επώνυμα που φαίνεται να προέρχονται από της εμφάνιση ενός ανθρώπου, όπως Barbeta. Άλλα επώνυμα, όπως Geniati και Corchidi, φαίνεται να προέρχονται από ελληνικά παρατσούκλια. Συναντάμε επίσης και εβραϊκά ονόματα που έχουν "απολοποιηθεί" ή "ενετοποιηθεί" όπως Sacerdotto, Zazardotto ή Zazardotto (=Cohen). Από το 1536, στις περισσότερες περιπτώσεις, αυτά τα ονόματα είχαν γίνει συνηθισμένα χωνάς έτσι την αρχή τους σημασία.

Η λίστα μας επιτρέπει επίσης να γνωρίσουμε καλύτερα την πρόλευση των εβραϊκών οικογενειών στα Χανιά σ' εκείνα τα χρόνια. Ο Κρητικός Ιουδαϊσμός ήταν κυρίως Ελληνικός ή "Ρωμανιώτης", αλλά οι επιστήμονες έχουν επισημάνει ότι υπήρξαν άλλες πάλλα κύματα μετανάστευσης στην Κρήτη από τη μουσουλμανική και βυζαντινή ανατολή (ακόμα και πριν από την Ενετοκρατία) και αργότερα από την Ιταλία, την ισπανική χερσόνησο, τη Γαλλία και τη Γερμανία. Οι Εβραίοι που έχουν το μικρό τους όνομα και το παρόνυμο ήταν, πολύ πιθανώς, Ρωμανιώτες. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για τα επώνυμα που αρχικά φανόταν ελληνικά παρατσούκλια, όπως Geniati και Corchidi ή Milopotamiti, που προέρχεται από κρητικές τοποθεσίες. Άλλα επίθετα φανερώνουν κάποια ξένη πρόλευση. Το όνομα Astru, που συνδέεται γενικότερα με κάποια καταλανική ή Προvençal προέλευση, υπάρχει στους Εβραίους Κρητικούς από το 14ο αιώνα. Το επίθετο Spagnuol μιλάει μόνο του. Τι επώνυμο Franco ή Franchio υποδηλώνει μια σφεαδική πρόλευση. Το επώνυμο da Modon δείχνει ξεκάθαρα την προέλευσή του από την ενετική αποικία της νησιού Πελοποννήσου. Είναι επίσης γνωστό ότι ο ιδρυτής της κρητικής οικογένειας Delmedigo (Dal Medigo) ήρθε από τη Γερμανία στα τέλη του 14ου αιώνα.

Λαμβάνοντας υπόψη την παραδοσιακή σύνδεση του πατρικού επαγγέλματος με τους Εβραίους γενικότερα και με τους Κρητικούς Εβραίους ειδικότερα, είναι αξιοσημείωτο ότι κανένα από τα ονόματα της λίστας δεν ακολουθείται από τον τίτλο *fiscio* ή *fiscus*. Το όνομα Dal Medego δεν υποδηλώνει καμία σύνδεση με το πατρικό επάγγελμα. Μόνο τρία άτομα περιγράφονται σαν χειρουργοί (Zeroycho, Ziroycho, Ciroycho). Πολλά πιθανώς, οι γιατροί εξαγορεύονταν από την υποχρέωση να υπηρετήσουν στις γαλέρες ή στις αγγαρείες στις οχυρώσεις. Από την άλλη πλευρά, οι χειρουργοί, έχοντας μι κατώτερη θέση, υποχρεούνταν να υπηρετήσουν. Η λίστα των ικανών Εβραίων μπορεί να είναι κάπως ατελής.

Δύο επώνυμα οικογενειών της λίστας είναι πολύ γνωστά: Dal Medigo (Delmedigo) είναι το πιο σημαντικό. Ο Eliyahu Delmedigo (c. 1460-1497) δεν ήταν μόνο γιατρός, αλλά και ένας μελετητής του Αριστοτέλη και του Ιουδαίου. Ήταν ο συγγραφέας, κατά άλλα, του *Behinat ha-Dat* ("Η εξέταση του θρησκευματος"), ένα βιβλίο για τη σχέση μεταξύ θρησκευτικού και φιλοσοφίας. Η φήμη του σχετίζεται επίσης με τα 'γρωτά του για τον Σπινόζα. Άλλα μέλη αυτής της κρητικής

Ρώς Ασανά στα Χανιά

Πολλοί επισκέπτες θα έρθουν στα Χανιά για να γιορτάσουν μαζί μας το Hag. Δε θα τα έχουμε, νομίζω, το μινιάν και έχω επίσης πει σε όλους ότι δεν είμαι πολύ καλός να παίζω το σάφερ. Παρόλο αυτά πολλοί θα έρθουν και μερικά θα μείνουν και για το Γιορ Κατούρ. Το βράδυ της Παρασκευής θα έχουμε Αρβίτ για το Σαμπάτ και το Hag στις 8:00 μ.μ. περίπου. Μετά θα έχουμε την τελετή της Προτοχρονιάς στη βορινή ααλή. Όλη η οργάνωση θα είναι στα χέρια διαφόρων ανθρώπων που ήταν μαζί μας και σε άλλες γιορτές (Χανουκά πέρον και Πέσαχ αυτή την άνοιξη) και έτσι έχουν ήδη τη συμβαίνα. Ξέροντας ότι υπάρχει η έννοια σχετικά με την ποσό-

Η λίστα των Ιουδαίων ικανών στην κρητική πόλη των Χανίων (Canea), 1536

οικογένειας ήταν διακεκριμένοι ραββίνοι, όπως Elie ezer, γιος του Abba Dal Medigo του 16ου αιώνα και Yoseph Shlomo ben Eliyahu Delmedigo, γαμπρός και μελετητής του Ιουδαίου, που ήταν γνωστός στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα ως φιλόσοφος, μεθυστικός και αστρονόμος. Δεν είναι προς το παρόντος να επιβεβαιωθεί με ποιο τρόπο, ή εάν, ο Mosse και ο Aba Dal Medigo είχαν σχέση με τέτοιες προσωπικότητες.

Ένα άλλο επώνυμο κάποιος φημής είναι Manrogonato. Ο David Manrogonato της Κρήτης έλαβε ένα κεντρικό ρόλο στην καταστολή μιας κρητικής εξέγερσης το 1461 Προσλήφθηκε ύστερα από τη Βενετία ως μυστικός πράκτορας στην Κωνσταντινούπολη κατά το πόλεμο με τους Οθωμανούς το 1465 και έλαβε μέρος στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη μεταξύ Βενετίας και του Σουλτάνου Mehmed B' το 1466. Ανταρτήθηκε από τη Βενετία με την απονομή διαφόρων προνομίων στον ίδιο και στους απογόνους του. Έχει σωθεί μια συλλογή εγγράφων που σχετίζονται με τα προνόμια που έχουν κληρονομήσει από την οικογένεια που μελετήθηκε πρόσφατα από τον M. Μανουσάκη. Δυστυχώς, δεν μπόρεσα να μελετήσω αυτή τη συλλογή που, κατά τον Μανουσάκη, συμπεριλαμβάνει ένα γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας. Έτσι μπορώ μόνο να θέσω κάποιες υποθέσεις για τη σχέση μεταξύ των τριών μελών της οικογένειας στη λίστα μας και τα άτομα που αναφέρονται από τη σύνοψη μελέτη του Manoussak. Ο εγγονός του David Manrogonato, Meir, γιος του Elie Manrogonato, περιγράφεται από τον Manoussak ως την πιο σημαντική προσωπικότητα μεταξύ των απογόνων του David Manrogonato. Το 1532 ο Meir κατάφερε να αποκομίσει όλα τα προνόμια του παππού του και το 1532-3, το δικαίωμα να ενεργήσει ως μεσίτης. Το 1539, κατά το πόλεμο με τους Οθωμανούς, στάλθηκε, σαν ο παππούς του, σε μυστική αποστολή στην Κωνσταντινούπολη. Οι διοικητές των Χανίων τον επισκέφθηκαν σε δύο περιπτώσεις - το 1543 και το 1553 - με την αποκατάσταση της τάξης στην εβραϊκή συνοικία της πόλης. Πέθανε το 1556. Ο γιος του, Elie, εξουσιοδοτήθηκε να

τητα φαγητού που πέφτει να ετοιμαστεί, μια που το Hag θα είναι το Σαμπάτ, θα φροντίσουν μέρες πριν να υπάρχει αρκετό φαγητό και γλυκά.

Οι περισσότερες συνταγές είναι ιουδαίο-ελληνικές και συμπεριλαμβάνουν ψάρι σε σάλ-σα κυριόδι, ψάρι με λεμόνια τουρσί και ελιές, όπως και ορέσκακες σαρόλες και αφρόγαφα που υπάρχουν τώρα. Θα έχουμε επίσης leeks και peas μαγειρεμένα με πολύ dill, σάλτσες και γλυκά του κουταλιού από κινόα και μήλα μαγειρεμένα με μέλι ή πετιμέζι (το σφράγισμα που προέρχεται από το βρωσμένο μούστο). Θα κοψούμε επίσης τους καρπούς από τη ροδιά μας, που έλασε σχεδόν κάτω από το γλυκό βάρος τους.

Κρατήσει μαγιάζι έξω από την εβραϊκή συνοικία των Χανίων. Η σχέση του Meir Manrogonato και του γιου του στα Χανιά και η χρονολογία των ανωτέρω μαρτυριών μπορεί να σημαίνουν ότι πρόκειται για τον ίδιο Meir Manrogonato της λίστας μας. Μεταρρέμα με επίσης να ταυτίσουμε αυτό το όνομα με εκείνο του Meir Manrogonato, που κατηγορήθηκε για το βιασμό μιας εβραίας χανιώτισσας το πρώτο μισό του 16ου αιώνα? Εάν ναι, αυτό το γεγονός μπορεί να είναι μέρος ενός αγώνα για εξουσία στο εσωτερικό της τοπικής εβραϊκής κοινότητας. Ο Ligia Manrogonato μπορεί να είναι ο γιος του Elie, όπου Davi(d) Manrogonato μπορεί να ταυτιστεί με τον David, γιος του Levi Manrogonato των Χανίων, ένας άλλος απόγονος του πιο γνωστού David.

Λίγα άτομα της λίστας, παρόλο που ανήκουν σε λιγότερο ευπρόσθες οικογένειες, μπορούν να αναγνωριστούν σε κάποιο βαθμό. Ο Jona de Michae είναι πολύ πιθανός αυτός που υπηρέτησε το 1525 ως *contestabile*, δηλαδή πρόεδρος της εβραϊκής κοινότητας των Χανίων. Θα θέλαμε επίσης να αναγνωρίσουμε τον Mosse Geniati με τον Moshe ben Michael Geni(a) Ji, τον οποίο τα ονόματα εμφανίζονται σε μια απειρατική επιγραφή του 1521 στην παλιά συναγωγή των Χανίων.

Άλλα επώνυμα στη λίστα συναντιούνται (μερικές φορές αρκετά συχνά) σε διάφορες πηγές που σχετίζονται με το Κρητικό Ιουδαϊσμό. Αυτό συμβαίνει με ονόματα όπως ο Salomo (n), ή de Salomon, Corchidi, Balaza (Ballaza, Baliaza), Nachu(m), ή de Nachum, Cassani, που είναι μάλλον Casani, ή Cassani, Da Modon, Coroneo, Susin, Billi, Spagnuolo, και επίσης Sacerdotto (=Cohen) και τις παραλλαγές του που εμφανίζονται σχεδόν σε κάθε εβραϊκή κοινότητα.

Είναι εφικτή μια εκτίμηση του εβραϊκού πληθυσμού των Χανίων το 1536 βάσει του εγγράφου μας? Μια πρώτη εκτίμηση θα ήταν εφικτή, με την προϋπόθεση ότι μπορούμε να καθορίσουμε μια ανάλυση μεταξύ των ικανών ανδρών και το σύνολο των Εβραίων, μαζί με τις γυναίκες, τα παιδιά και οι υπηρέτες - έχοντας υπόψη μας το αβέβαιο χαρακτήρα των

Σουκότ

Βάζουμε τώρα τα στερεώματα για τη σουκά, που θα σκεπαστεί από μπαμπού και κλαδιά από την ιτιά της νότιας ανλής που αφαιρέσαμε να μεγαλώσει ελεύθερα εν αναμονή αυτής της ειδικής περίπτωσης. Θα έχουμε πόλινά, ένα 'refene' για την πρώτη βραδιά του Hag και έχουμε σκοπό να καλέσουμε όλους τους Χριστιανούς που ζουν στη γέφυρα για μια σύντομη ευχαριστήρια τελετή με τις προσεγγές του Αρβίτ και μετά να πάμε στη σουκά, όπου θα έχουμε το φαγητό για το Hag.

μαζί με τους 83 ικανούς Εβραίους, κάνουν ένα σύνολο 1.659. Οι Εβραίοι ικανοί αποτελούν περίπου το 5% του συνόλου (αγνούντες την μικρή παραμόρφωση που οφείλεται στη ελάχιστη διαφορά μεταξύ τη ναλδία ηλίκτων των ανδρών που ήταν καταγεγραμμένοι στο κάστρο και στην πόλη). Νομίζω ότι αυτή η σχέση αντανακλά επίσης το μέγεθος του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης σε σχέση με το σύνολο των κατοίκων εντός των τειχών της πόλης των Χανίων.

Μια λίστα 83 ατόμων που μπορεί να φανεί, με μια πρώτη ματιά, μια ααλή σειρά παρωμένων ονομάτων χωρίς ανθρώπινες φωνητικές έχει αποδοχθεί να είναι ένα έγγραφο που ρίχνει άλλο φως στην ιστορία μιας κοινότητας που δεν έχει συγκεντρώσει πολύ προσοχή πάνω της μέχρι τώρα. Ευχόμαστε ότι μια πιο πλήρη μελέτη των πολιτικών εγγράφων του Κρατικού Ενετικού Αρχείου θα διαρρίξει και εμβαθύνει την αντίληψη μας της ιστορίας της εβραϊκής κοινότητας των Χανίων, αναδεικνύοντας περαιτέρω την αξία αυτής της λίστας των ικανών Εβραίων των Χανίων.

Φυσιογνωμίες (→ σελίδα 4)

δική επίσης - κατά ένα περίεργο συμβάν - ήταν για μένα η ζωντανή μαρτυρία εκείνου του φοβερού σημάδι, μιας βαθιάς σολής, του θανάτου, δηλαδή, που μπορεί να αφήσει μια κοινότητα στη γοηγή ενός μοναδικού επίλογου. Και το χειρότερο ήταν ότι η Βικτόρια αποτελούσε, δε' λ'εγα, ένα στοιχείο αμνηστίας για τους Εβραίους που εξέζησαν κατά τη διάρκεια του πολέμου στην Αθήνα κρημνισμένοι - και ως μην αναφέρουμε στην επίσημη Εβραϊκή Κοινότητα Αθηνών. Είχε κατά κάποιο τρόπο την ίδια μοίρα της συναγωγής, παρόλο που στην περίπτωση της Βικτόρια η αναγέννηση της υπάρχε μόνο σε κάποιο άλλο επίπεδο ύπαρξης. Σκέφτηκα συχνά ότι κατά κάποιο περίεργο τρόπο κοτάζοντας το πρόσωπό της μπορούσα να διατηρήσω κάποια επαφή με την χαμένη κοινότητά μας - να φανταστώ τις φυσιογνωμίες της Ρίκας Ντέτα ή του Χάμι Κοέν. Αυτά έχουν παραμείνει για μένα ένα

Φωτογραφίες του Μανούσου Δασκαλογιάννη

στατιστικών δεδομένων που προέρχουν από τις πηγές του 16ου αιώνα και αφορούν τον πληθυσμό της Κρήτης. Ο Antonio Barbarigo, διοικητής των Χανίων, αναφέρει το 1549 ότι ο πληθυσμός της πόλης ανερχόταν σε 9.992 άτομα. Η αγροτική ενδοχώρα των Χανίων, κατά την ίδια αναφορά, περιείχε 46.600 κατοίκους, από τους οποίους 11.031 άνδρες υποχρεωμένους να υπηρετούν σε επιχειρήσεις στα οχυρώματα (*anagaria delle fabbriche*). Υποθέτουμε ότι αυτός ο τελευταίος αριθμός αναφέρεται στην ίδια κατηγορία των ικανών ανδρών που εμφανίζεται στην αναγραφή του 1536, η ανάλυση μεταξύ αυτής της ομάδας και το συνολικό αγροτικό πληθυσμό του νομού των Χανίων θα ήταν 1:4.22. Μια κάπως μικρότερη ανάλυση μπορεί να την συμπεριλάβουμε από το αριθμητικό σύνολο που αφορά όλο το νησί της Κρήτης, που συμπεριλαμβάνεται στην αναφορά του 1586 που παρουσιάστηκε από τον Giulio Garzoni. Κατά αυτό το έγγραφο, η Κρήτη είχε 176.433 κατοίκους, από τους οποίους 54.787 ήταν άνδρες ικανοί για το στρατό. Υποθέτουμε ότι πρόκειται για την ίδια κατηγορία όπως στην αναγραφή του 1536, η ανάλυση σ' αυτή την περίπτωση θα ήταν μόνο 1:3.22. Έτσι, υποθέτοντας ότι οι εβραϊκές οικογένειες ήταν περίπου το ίδιο μέγεθος των άλλων κρητικών οικογενειών, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τις αναλογίες του 1:3.22 και του 1:4.22 για τον αριθμό των ικανών Εβραίων το 1536 για να λογαριαστούμε το ύψος του συνολικού εβραϊκού πληθυσμού των Χανίων εκείνου του καιρού. Το αποτέλεσμα είναι μεταξύ 267 και 438 ψυχές. Λαμβάνοντας υπόψη την αναφορά ενός ενετού δικαστή για περίπου 300 Εβραίους που ζούσαν στα Χανιά το 1571, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το 1536 ο αριθμός των Εβραίων σ' αυτή την πόλη ήταν πιθανώς κοντά στο καλύτερο αριθμό της εκτίμησής μας.

Μπορούμε επίσης να κάνουμε μια προσπάθεια εκτίμησης του σχετικού δημογραφικού βάρους του εβραϊκού πληθυσμού των Χανίων το 1536 σε σχέση με τον μη-εβραϊκό πληθυσμό. Κατά την ίδια αναγραφή του 1536, υπήρχαν 1.576 άνδρες ικανοί στην πόλη και στο κάστρο των Χανίων και

